

ŚWIADECTWA OBECNOŚCI ARTYSTYCZNEJ IMPERIUM OSMAŃSKIEGO NA WĘGRZECH

*Zdobędą oni Konstantynię, chwata księciu i wojsku,
którym jest to przeznaczone!*

Mahomet

W świecie walczącym o rozszerzenie obszaru islamu, pierwotnie funkcjonująca w postaci przekazu ustanego, a następnie spisana w zbiorze hadisów zapowiedź zdobycia niezwykle pięknej i bogatej stolicy Bizancjum, była swoistą obsesją wszystkich muzułmańskich narodów. Już w pierwszych wiekach po śmierci Proroka, Konstantynopol stanowił główny cel ataków arabskich, perskich, a także seldżuckich. W powyższej sytuacji nie dziwi również fakt, że jego przejęcie stało się marzeniem przywódców koczowniczych plemion osmańskich, które osiedliły się na przełomie XIII i XIV w. w pobliżu granicy z Cesarstwem. Stworzenie organizacji państwowej oraz wyszkolenie armii, która stanęła pod murami Konstantynopola zajęło dynastii Osmanów niespełna dwa stulecia. Zszczytu jego zdobycia dostąpiły oddziały, na których czele stanął sułtan Mehmed II. 29 maja 1453 r. splądrowane przez tureckich najeźdźców, jednak nadal uwielbiane przez Zdobywcę miasto, zostało nazwane Istambułem (od greckiego wyrażenia „w mieście” – εις την πόλιν, is tin polin) i rozpoczęło nowe życie jako stolica Imperium Osmańskiego. Dzień, w którym obalono ostatni bastion Bizancjum wyznacza ostateczny kres istnienia Cesarstwa, na którego zgliszczach wyrosło najpotężniejsze imperium, jakie mógł sobie wyobrazić ówczesny człowiek.

Będący przedmiotem szeregu prac monograficznych upadek Konstantynopola jest niezwykle ważny także pod względem poznawczym. Jego losy uzmysławiają bowiem, jak wielkie znaczenie w kulturze islamu odgrywały zasady szariatu, mówiące o trzydniowej grabieży podbitego siłą ośrodka, jakimi przywilejami cieszyli się zamieszkujący go chrześcijanie, a także ukazują szereg przemian kulturowych i artystycznych, jakich dokonywali tureccy okupanci na zajętych terenach. Władcy osmańscy, choć darzyli ogromnym szacunkiem kulturę oraz dzieła sztuki będące świadectwem działalności podbitych narodów, starali się jednak dostosowywać swe nowe metropolie do wymogów zwyczajowych i religijnych świata islamu. Chrześcijańskie świątynie dawnego Konstantynopola, z których pozdejmowano krzyże i wyniesiono święte obrazy, zaczęły pełnić funkcje obiektów służących kultowi muzułmańskiemu. Puste parcele miasta zapełniano wznoszonymi od podstaw pięknymi meczetami, tworzone bodestany, hamamy, medresy, karawanseraje, kawiarnie oraz służące rytualnym ablucjom fontanny publiczne, a dobiegające z dziesiątków minaretów wezwania na modlitwę z czasem wypełniały najodleglejsze jego zakątki. Wszystkie te elementy składają się na niezwykle obraz orientального klimatu przepełniającego nową stolicę Imperium, a także świadczą o szeroko zakrojonej działalności artystycznej architektów, której owoce możemy podziwiać do dzisiaj.

Szczegółowe badania nad historiografią i sytuacją kulturowo-społeczną dawnej stolicy Konstantyna Wielkiego, wyznaczają więc nową drogę, jaką powinni podążać badacze zajmujący się sztuką osmańską. Stosowanie przez ludność muzułmańską szeregu przekształceń, których cel stanowiło uczynienie z podbitych miast europejskich ośrodków mających stać się namiastką „domu”, jakim była Anatolia, jest punktem wyjścia do poszukiwań dzieł tureckich również poza jej obszarami. Dotychczas, mówiąc o sztuce osmańskiej główną uwagę zwracano na największe ośrodki i najciekawsze budowle osmańskie, jakie stworzono na obszarze obejmującym współczesną Turcję. Zapomniano jednak, że w epoce średniowiecza i nowożytności, terytoria wpływów tureckich sięgały znacznie dalej, a ich świadectwa możemy odnaleźć nawet w centralnej Europie. Chęć przeprowadzenia dokładnej analizy obiektów istniejących na tych terenach zmusza jednak do zawężenia obszaru badań. Z uwagi na bliskość geograficzną i kulturową, mój wybór ograniczył się zatem do terenów katolickich Europy Środkowej, w skład których weszły okupowane przez 158 lat Węgry oraz wyzwolone z rąk tureckich po 27 latach Podole.

Miasta wcielone w granice Imperium Osmańskiego, w bardzo szybkim czasie przemieniły się w prowincjonalne ośrodki o typowym osmańskim charakterze. Zaczęły pojawiać się w nich orientalne budowle – meczety, kryte

bazary, łaźnie, elementy małej architektury, a nawet rozpowszechniały się charakterystyczne dla kultury wschodniej zwyczaje (np. picie kawy). Przykład takiego ośrodka odnajdujemy m.in. na pochodzącej z początku XVI w. rycinie, ukazującej wygląd jednego z największych miast bizantyjskich – Adrianopola (osmańskiego Edirne) po okresie niespełna dwustuletnich rządów sultanatu na tych terenach. Mapy i widoki przedstawiające miasta takie jak Buda, Peszt, Pécs, Siklós, Ostrzychom czy Chocim, które możemy oglądać zarówno w zbiorach polskich, jak i muzeach na całym świecie, również nabrały nowego, odmiennego od europejskiego charakteru. Niezwykle interesujący pod względem poznawczym może być tutaj pochodzący z 1684 r. miedzioryt niemiecki, wryty przez nieznanego autora, a obrazujący dwa miasta: Budę i Peszt w czasach okupacji tureckiej (il. 1). Dokładnie przyjrawszy się temu przedstawieniu można wskazać istnienie w tych miastach siedemnastu meczetów (trzynastu po stronie Budy i czterech w Peszcie), trzech cmentarzy tureckich, w których rozpoznaniu pomocna okazuje się legenda oraz łaźni umieszczonej na południowym skraju mapy, poza murami okalającymi Budę. Warto również zauważyć, że wzniesione w Budzie meczety były zarówno obiektami zbudowanymi od podstaw, powtarzającymi schematy typowe dla świata muzułmańskiego, jak również świątyniami będącymi wynikiem działań mających na celu przekształcenie w nie bazylik katolickich, do których fasad dobudowywano minarety. Niestety żaden z widocznych na grafice budapeszteńskich meczetów, ani minaretów tureckich nie zachował się do dzisiejszych czasów, a ich niezwykle bogatą w formy architekturę odzwierciedla jedynie, zachowana do dzisiejszych czasów fotografia archiwalna, ukazująca XIX-wieczny wygląd meczetu znajdującego się we wschodniej części wzgórza zamkowego (il. 2). Dlatego też dalszą część pracy postanowiłam poświęcić jedynie zachowanym na tych obszarach dziełom sztuki tureckiej, zwracając szczególną uwagę na ich różnorodność i bogactwo artystyczne.

1. OBIEKTY SAKRALNE

A) MECZETY

Podstawową, a zarazem najbardziej interesującą jednostką architektoniczną, bez której nie funkcjonowałoby żadne miasto, ani wspólnota muzułmańska był meczet. Na terenach podbitych przez Imperium Osmańskie wyróżnia się dwa rodzaje meczetów. Pierwszy z nich to uważany za ekwiwalent chrześcijańskiej

katedry, główny meczet piątkowy – tur. *al-masdzid al-dżami*, w którym zbierała się cała gmina muzułmańska w celu wspólnego odmówienia modłów oraz zajęcia się sprawami o charakterze politycznym. Odróżniamy je od pozostałych świątyń, zwracając uwagę na formę i liczbę istniejących przy nich minaretów. Meczety katedralne mają poprzedzający główne wejście, otoczony arkadowymi krużgankami dziedziniec z umieszczoną centralnie sadzawką służącą do rytualnych ablucji (szadyrwanem) oraz posiadają od dwóch do sześciu minaretów¹⁾. Mistrzem architektury, którego zasługą jest stworzenie, dopracowanie oraz umiejętne wykorzystywanie tego schematu podczas projektowania i budowy najpiękniejszych świątyń osmańskich był żyjący w XVI w. Mimar Sinan. Do jego największych dzieł należą m.in. budowany w latach 1550–1557 Sülejmaniye w Istambule oraz wznoszony od 1568 do 1574 r. Selimiye w Edirne. Choć budowle te powstawały w tym samym okresie co meczety znajdujące się w ośrodkach katolickich Europy Środkowej, ani źródła historyczne, ani zachowane do dzisiejszych czasów obiekty nie przejawiają jednak żadnych elementów, które mogłyby świadczyć o jakimkolwiek wpływie na ich wygląd prądów związanych z działalnością Sinana. Wszystkie z nich to prezentujące drugi typ architektoniczny, znacznie mniejsze i przyjmujące bardziej prowincjonalny charakter – *meşcit*. Pierwowzorów architektonicznych, wykorzystywanych podczas wznoszenia meczetów w głównych ośrodkach węgierskich należy doszukiwać się raczej w budowlach znacznie mniej znanych, pochodzących z czasów wcześniejszych, świątyniach anatolijskich. Ich urzekające prostotą i elegancją formy przywołują raczej skojarzenia ze stanowiącymi wzorzec dla pierwszych meczetów osmańskich, budowłami wznoszonymi przez Seldżuków, których przykład może stanowić zbudowany w XIII w. Meczet Sirçali w Konyi czy zbudowany w Izniku za czasów panowania Bajezida I, ukończony w 1392 r., Zielony Meczet – tur. Yeşil Dżami²⁾.

Największym, a zarazem najciekawszym przykładem świątyni wzniesionej na terenach katolickich Europy Środkowej za czasów okupacji tureckiej, powtarzającej schematy klasycznych meczetów osmańskich, jest pełniący obecnie funkcję miejskiego kościoła parafialnego Meczet Paszy Gazi Kasima w Pécs-*u* (il. 3). Obiekt został wzniesiony na północnym skraju głównego rynku miejskiego, w miejscu gdzie niegdyś znajdowała się bazylika gotycka pod wezwaniem św. Bartłomieja. Badania archeologiczne wskazują, iż pierwszy kościół katolicki został wzniesiony w tym miejscu już pod koniec XIII w. jako jednonawowa

¹⁾ Zob. *Leksykon wiedzy o Turcji*, pod red. T. Majdy, aut. haseł D. Cichocki, Warszawa 2003, s. 160.

²⁾ Zob. Z. Żygulski jun., *Sztuka turecka*, Warszawa 1988, s. 65–72

świątynia z prosto zamkniętym prezbiterium. Z czasem nabierając charakteru gotyckiego, w XV w. stała się czteroprzęsłową bazyliką, z umieszczoną w zachodniej części fasady wieżą i prezbiterium zamkniętym półkolistą absydą. Taki obraz architektoniczny zapewne ukazał się oczom sułtana Sulejmana, który 22 lipca 1543 r. wkroczył ze swymi oddziałami do miasta. Wyznaczony przez niego zarządca, jakim był Pasza Gazi Kasim³⁾ nie zdecydował się jednak na pozostawienie budynku lub przekształcenie go w meczet. Nakazał zburzenie kościoła, a pozyskany z niego budulec wykorzystał do budowy od podstaw nowej świątyni. Niestety nie jesteśmy w stanie określić dokładnej daty zakończenia budowy tego budynku. Ferenc Lavárdy wspomina rok 1579, kiedy to miejski znawca prawa/sędziea (tur. *kadi*) został powołany na kierownika budowy. Praca Istvana Genthona pt. *Kunstdenkmäler in Ungarn: Ein Bildhandbuch*, której fragment został poświęcony omówieniu tego dzieła, wspomina natomiast o latach 80. XVI w. Pierwotna budowla, której układ jesteśmy w stanie odczytać jedynie z planu i nielicznych materiałów źródłowych, została zbudowana z ciosów kamiennych jako obiekt zajmujący niespełną połowę prostokątnego, lekko nieregularnego placu i prezentujący typową architekturę osmańską. Stanowiąca główne pomieszczenie sala modlitw, została wzniesiona na planie kwadratu, jako bryła pozbawiona wtórnych podziałów wnętrza i przekryciem w postaci wspartej na ośmiobocznym bębnie półkolistej kopuły⁴⁾. Już w planie meczetu możemy zauważyć charakterystyczny dla świątyń muzułmańskich sposób ich orientowania. Główną oś budowli tworzą dwa miejsca: umieszczone pośrodku ściany północno-zachodniej, w tym przypadku poprzedzone trójarkadowym portykiem wejście oraz znajdująca się naprzeciwko niego (po stronie południowo-wschodniej) nisza modlitewna wyznaczająca kierunek Mekki tzw. mihrab. W ten sposób uzyskiwano układ w którym to poszczególne narożniki meczetu były wyznacznikami czterech stron świata. Niestety nie jesteśmy w stanie określić wysokości, ani wyglądu wzniesionego w zachodnim narożniku, oddalonego nieco od bryły meczetu minaretu, o którym wspomina turecki podróżnik Evliya Çelebi. Po wyzwoleniu spod okupacji tureckiej (1686 r.) świątynia została przekazana w ręce Jezuitów. Już na początku XVIII w. miała miejsce pierwsza przebudowa przekształconego w kościół katolicki meczetu. W 1753 r. zburzono minaret, a w latach 1766–1767 przeprowadzono rozbudowę, wskutek której całkowicie

³⁾ Przydomek „gazi” miał zapewne znaczenie symboliczne. Było to wyróżnienie jego osoby jako bohatera, który w wyjątkowy sposób przysłużył się podczas walk z innowiercami.

⁴⁾ Źródła wskazują iż jej sklepienie wypełniały niegdyś stalaktytowe dekoracje. Zob. I. Genthon, *Kunstdenkmäler in Ungarn: Ein Bildhandbuch*, Leipzig 1981, s. 424.

zmieniono charakter budowli, nadając jej barokowy wygląd⁵⁾. Diametralną zmianą, która wpłynęła na całokształt bryły meczetu było przeniesienie jego wejścia na ścianę południowo-wschodnią. Tym samym łamano jedną z podstawowych zasad budownictwa osmańskiego, mówiącą o zakazie umieszczania otworów drzwiowych w ścianie *kibli* (ściana z mihrabem). W celu wprowadzenia łuku triumfalnego pomiędzy pełniącą od tej pory funkcję nawy głównej salą modlitw, a dostawionym od strony północno-zachodniej (w miejscu dawnego portyku), sklepieniem niewielką kopułą, kwadratowym prezbiterium, wyburzono częściowo północno – zachodnią ścianę budowli. Dzięki staraniom służb ochrony zabytków dzisiejszy wygląd świątyni nie stanowi jednak połączenia osiągnięć architektów osmańskich i motywów charakterystycznych dla epoki baroku, ale efekt pracy wielu restauratorów. W latach 1938–1942 i 1960–1965 meczet został oddany w ręce grupy konserwatorów, którzy nie tylko przywrócili dziełu jego pierwotny wygląd i surowe piękno, ale również usunęli dominującą nad muzułmańską bryłą, część katolicką. Efektem zastosowania nowoczesnych koncepcji restauratorskich, mówiących o tym, że części stare należy zachować, a nowe projektować w stylu typowym dla czasów współczesnych ich twórcy, północno-zachodnia część kościoła została zastąpiona przez modernistyczną, żelbetową konstrukcję arkadową.

Kolejnym obiektem, stanowiącym świadectwo obecności artystycznej Imperium Osmańskiego na tych terenach, jest znacznie mniejszy, jednak jedyny zachowany w swej pierwotnej formie, meczet Paszy Jakováli Hassana w Pécs-u (il. 4). Budynek ten został wzniesiony w II poł. XVI w., a po wyzwoleniu miasta spod okupacji tureckiej pełnił funkcję kaplicy szpitalnej św. Jana Nepomucena. Świątynia Jakováli Hassana stanowi niemalże powtórzenie w mniejszej skali wszystkich elementów, które mogliśmy już zaobserwować w meczecie Gazi Kasima. Umieszczone od strony północno-zachodniej wejście do meczetu dawniej poprzedzał trójarkadowy portyk oraz kwadratowy dziedziniec, którego zarys możemy odczytać z planu stanowiącego próbę rekonstrukcji jego pierwotnej formy. Rekonstrukcja ta została wykonana na podstawie wyników prowadzonych w tym miejscu wykopalisk archeologicznych, w trakcie których odnaleziono fragmenty zabudowy nieistniejącego już dzisiaj klasztoru tańczących derwiszów⁶⁾. Wnętrze meczetu również nie różni się zbytnio od przestrzeni

⁵⁾ Ibidem, s. 423.

⁶⁾ „Bractwo tańczących derwiszów, którego nazwa w języku tureckim brzmi mawlawijja, narodziło się na początku XIII wieku z fascynacji filozofią, jednego z najbardziej znanych tureckich mistyków Mavlana Dżalal ad-Din Rumiego. W 1219 roku, w obliczu postępującego zagrożenia mongolskiego, opuścił on rodzinny Balh w Persji i udał się w długą tułaczkę, aby w końcu osiąść

modlitewnej, jaką prezentował meczet Gazi Kasima, jednak zasługuje na szczególną uwagę ze względu na wyłaniającą się spod tynku typową dla osmańskich obiektów sakralnych ornamentykę oraz kompletne wyposażenie (il. 5). Na ścianie południowo-wschodniej znajduje się sklepiony stalaktytowo i pozbawiony jakiegokolwiek dekoracji malarskiej mihrab. Po jego prawej stronie możemy zobaczyć wykonany z drewna różanego minbar (kazalnica). Drewno różane zostało użyte również do wykonania, znajdującego się we wschodnim narożniku i przypominającego chrześcijańską ambonę, podwyższenia dla recytatora Koranu (tzw. *kürsü*). Elementem wyróżniającym ten meczet spośród innych budowli wzniesionych przez Osmanów na terenach katolickich Europy Środkowej jest przylegający do jego zachodniego naroża, niezwykle smukły minaret⁷⁾. Podobne obiekty odnajdujemy w trzech innych miastach Środkowej Europy, jakimi są Eger, Érd i Kamieniec Podolski, jednak żaden z nich nie zachował się w swej pierwotnej formie i nie tworzy spójnej stylistycznie kompozycji z budowlą samego meczetu.

Minaret w Egerze stanowił niegdyś część wzniesionego w 1596 r. meczetu Kethuda, który po wygnaniu z miasta oddziałów osmańskich został przekształcony w kościół św. Józefa, a następnie pełnił funkcje kaplicy szpitalnej. Niestety w 1841 r. podjęto decyzję o zburzeniu świątyni, a jego wieżę pozostawiono, jako świadectwo historii i symbol miasta. Odrestaurowany w 1897 r., minaret stanowi najbardziej wysunięty na północ i najwyższy (35 m) w tej części Europy

na terenach seldżuckich, gdzie podjął działalność nauczycielską. Obdarzony nieprzeciętną wrażliwością uczuciową, a także sugestywną ekspresją kaznodziejską Rumi, zgromadził wokół siebie wielu uczniów i zwolenników. Pozwoliło mu to na założenie w jednym z miast tureckich- Konya, bractwa zakonnego, którego celem stało się odnalezienie najwłaściwszej drogi prowadzącej do zjednoczenia z Bogiem [...] Według mawlawitów człowiek niczym drobina w nieskończoności wszechświata krąży wokół Boga, który jest jego duchowym centrum. Boska siła zaś niczym grawitacja wciąga go i utrzymuje na właściwej orbicie podczas modlitwy, która w tym przypadku przybiera formę tańca, a raczej przepełnionego symboliką ruchów i gestów wirowania.⁷⁾ Przedstawiony powyżej fragment stanowił część wygłoszonego przeze mnie odczytu podczas ogólnopolskiej konferencji naukowej pt. Człowiek symbolicznie ruchomy-mowa gestu, zorganizowanej przez Studenckie Koło Naukowe Historyków Sztuki- Sekcja Dawna, dn. 05. 12. 2008 r. w Łodzi. Został oparty na pracy Mariana Bałczewskiego, *Gry i zabawy Turków osmańskich na podstawie polskich i obcych źródeł od schyłku Średniowiecza do końca Oświecenia*, Warszawa 2000.

⁷⁾ Arabska nazwa minaretu – manara, od której pochodzi europejska nazwa wieży, z której pięć razy dziennie rozlegają się śpiewy wzywające całą społeczność muzułmańską do modlitwy, oznaczają latarnię morską i to właśnie z jej starożytną formą badacze doszukują się konotacji formalnych. Niektórzy historycy sztuki arabskiej twierdzą natomiast, że u podstaw powstania minaretów leżą dzwonnice kościołów chrześcijańskich.

zabytek sztuki islamu, który zachował się do dzisiejszych czasów⁸⁾. Niezwykle interesująca jest podstawa galerii znajdującej się u szczytu minaretu, na którą dawniej po 97 stopniach wchodził muezin i pięć razy dziennie wzywał do modlitwy (il. 6). Na początku XVI w. wzniesiono także minaret w Érdzie. Niestety nie posiadamy żadnych informacji dotyczących historii tego obiektu, natomiast minaret w Kamieńcu Podolskim został wzniesiony z ciosów kamiennych ok. 1672–1673 r. na północnym krańcu fasady katedralnej i do dziś dnia pełni funkcję obiektu rozpoznawczego dla tego niezbyt dużego miasta.

Powracając do tworzonych od podstaw budynków sakralnych, powtarzających formę wzniesionego na planie kwadratu meczetu kopułowego, na uwagę zasługuje również budowany w latach 1543–1565 meczet Malkocs Beja w Siklós. Jedynym materiałem źródłowym, stanowiącym wskazówkę do odczytania pierwotnej formy obiektu, jest pochodząca z XIX w. rycina, której kopia znajduje się w muzeum Jakováli Hassana, a z której wynika, iż wówczas pełnił on funkcję mieszkalną. Porównanie z nią stanu obecnego budynku pozwala na stwierdzenie ingerencji w formę tego dzieła, polegającej na poddaniu go znacznej restauracji, a może nawet częściowej rekonstrukcji (najprawdopodobniej XX-wiecznej). W przypadku tego meczetu po raz pierwszy możemy zobaczyć również, poprzedzający jego wejście, zachowany jedynie w postaci fundamentów, zarys oryginalnego portyku.

Omawiając przykłady świątyń, które zostały wzniesione od podstaw na terenach katolickich Europy Środkowej przez architektów osmańskich, nie można również zapomnieć o meczecie zbudowanym na cześć osmańskiego generała Alego Paszy w Szigetvár-ze. Jego współczesna forma stanowi wyjątkowy przykład wykorzystania budowli muzułmańskiej jako podstawy dla stworzenia świątyni katolickiej. Obiekt wzniesiony w 1589 r. jako czworoboczny meczet, w 1788 r. przebudowano bowiem w stylu barokowym i przekształcono w kościół św. Rocha⁹⁾.

Całkowicie odmienną architekturą zaskakują dwa kolejne obiekty sakralne jakimi są meczet sułtana Sulejmana Wspaniałego na zamku w Szigetvár-ze (1566 r.) oraz meczet Özicseli Hadzsi Ibrahima w Ostrzyhomiu. Są to budowle

⁸⁾ Zob. I. Genthon, op.cit., s. 377.

⁹⁾ Niektórzy badacze datują zakończenie budowy obiektu na rok 1569. Zob. A. Górny, Z. Kulczycki, J. Midzio, *Węgry*, Warszawa 1989, s. 219 oraz P. Gál, Z. Halász, *Hungary: a comprehensive guide*, Budapeszt 1981, s. 163. Z uwagi na fakt, że Ali Pasza zmarł dopiero podczas bitwy pod Lepanto w 1571 r., a tuż po zajęciu miasta w 1566 r. rozpoczęto budowę meczetu zamkowego, przychyłam się jednak do daty jaką możemy odczytać z pamiątkowej płyty umieszczonej na ścianie tego obiektu.

wzniesione na planie czworoboku, z umieszczonym w zachodnim narożniku zniszczonym minaretem, nakryte czterospadowym dachem i poddane tak silnie ingerującym w formę architektoniczną oraz wyraz artystyczny „nieudolnym” działaniom konserwatorskim, że wskazanie ich walorów i wyróżnienie jako dzieł sztuki osmańskiej, jest tak naprawdę niemożliwe.

B) MECZETY JAKO ADAPTACJA ŚWIĄTYŃ CHRZEŚCIJAŃSKICH

Oprócz obiektów wznoszonych od podstaw, na terenach katolickich Europy Środkowej wykształcił się ponadto całkowicie nowy typ meczetu, który mogliśmy już zaobserwować na rycinie ukazującej widok Budy i Pesztu, a mianowicie, świątynie muzułmańskie mieszczące się w budynkach chrześcijańskich. Tzw. *fethije* (meczety zdobywcze) spotykamy niemalże we wszystkich ośrodkach miejskich przejętych przez Imperium Osmańskie za rządów Mehmeda II, których najsłynniejszym przykładem jest bizantyjska Hagia Sophia. Zazwyczaj były to obiekty jednokopułowe, wzniesione na planie centralnym, z których usuwano wszelkie elementy charakterystyczne dla obrządku chrześcijańskiego, a do ich fasad dostawiano smukłe minarety. Należy jednak zauważyć, iż w głównej mierze były to świątynie bizantyjskie, których architektura stanowiła niegdyś inspirację dla wielu dzieł osmańskich, tak więc tworzone w nich meczety nie odbiegały zbyt od kanonu świątyń anatolijskich. Na terenach katolickich Osmanowie napotkali jednak całkowicie nowy typ budynków sakralnych jakimi były jedno – lub trójnawowe kościoły, które poddane tym samym przemianom co budowlę wschodnie, tworzyły dość „dziwaczny” układ kompozycyjny. W przewadze były to świątynie zbudowane w formie bazyliki, których bryła oprócz dostawionych do nich minaretów, nie przejawiała żadnych elementów typowych dla meczetów. Nie zobaczymy tutaj więc, symbolizujących sferę niebieską kopuł, ani osiowego układu, w którym naprzeciwko wejścia, umieszczona byłaby nisza modlitewna¹⁰⁾. Mimo przedstawionych powyżej utrudnień, przekształcanie kościołów katolickich w meczety znalazło zwolenników zarówno w czasach podboju Węgier przez Sulejmana Wspaniałego, jak również na zajętych przez Mehmeda IV Podolu. Do dziś dnia zachowało się tylko kilka kościołów, w których murach możemy odnaleźć, będące świadectwem ich

¹⁰⁾ Ustawienie świątyń katolickich względem stron świata (nawet jeśli były one orientowane) nie pozwalało na umieszczenie mihrabu, którego główną funkcją było wskazywanie kierunku Mekki, na przeciwko wejścia do budynku. Południowy-wschód wypadł zazwyczaj na jednej ze ścian bocznych świątyni.

historii, pozostałości po obecności Imperium Osmańskiego na tych terenach. Obok wspomnianej już wcześniej katedry kamienieckiej obiektem wartym uwagi jest kościół Kapucynów w Budzie. Pierwotnie istniała w tym miejscu, kaplica (wzniesiona w XIV w.), która podczas okupacji tureckiej (po 1541 r.) została przekształcona w meczet. Budynek przetrwał walki o wyzwolenie Budy i dopiero w 1716 r. został przywrócony do życia jako świątynia katolicka. W XVIII w. kościół przebudowano w stylu barokowym, a w latach 1854–1856 poddano go romantycznej stylizacji, przeprowadzonej według planów Frigyesa Feszla¹¹⁾. Ogólna stylistyka kościoła nie przejawia jednak żadnych cech mogących sugerować istnienie w tym miejscu świątyni muzułmańskiej. Mimo wszelkich przebudów i restauracji w południowej ścianie kościoła zachowany został jednak fragment kamiennego muru i dwa otwory okienne pochodzące z czasów tureckiej przebudowy. Ich wykroje i obramienia są powtórzeniem form wykorzystywanych w prezentowanych już wcześniej meczetach wznoszonych od podstaw. Źródła historyczne wskazują, że nie jest to jedyna świątynia katolicka znajdująca się w Budapeszcie, która w XVI–XVII w. pełniła funkcję meczetu. Podobny los spotkał również główny kościół na Wzgórzu Zamkowym pw. św. Macieja oraz wzniesiony w XI w. po stronie Pesztu Śródmiejski Kościół Parafialny, w którym możemy zobaczyć zachowany do dzisiejszych czasów mihrab.

C) MAUZOLEA I NAGROBKI TURECKIE

W odróżnieniu od pełniących raczej funkcje publiczne meczetów, na terenach europejskich spotykamy również obiekty przejawiające charakter czysto sakralny, jakimi są budowle określane mianem *türbe* tzn. mauzolea tureckie. Rozróżniamy mauzolea dwojakiego rodzaju: jedne zawierają szczątki ludzkie i zasługują na miano grobowców, drugie zostały wyposażone jedynie w sarkofagi – kenofary i pełnią raczej funkcje symbolicznego miejsca upamiętniającego śmierć danej osoby¹²⁾. Formą architektoniczną, która stała się charakterystyczna dla mauzoleów wznoszonych na terenach Imperium Osmańskiego, była przekryta półkolistą kopułą sala na planie ośmioboku (wieloboczny plan podstawy zaczerpnięto z architektury irańskich wież grobowych). Do dziś dnia na terenach węgierskich zachowały się dwa mauzolea będące miejscami pochówku

¹¹⁾ Zob. A. Górny, Z. Kulczycki, J. Midzio, *Węgry*, Warszawa 1989, s. 47.

¹²⁾ Zob. E. Tryjarski, *Zwyczajne pogrzebowe ludów tureckich na tle ich wierzeń*, Warszawa 1991, s. 325–326.

ważnych osobistości tureckich. Pierwsze z nich to wzniesione w 1591 r. mauzoleum w typie *kubba* (wolnostojący, samotny budynek nakryty kopułą). Jest to grobowiec w którym spoczywają szczątki czczonego jako świętego, lekarza tureckiego – Idris Baby. Po opuszczeniu miasta przez oddziały osmańskie, mauzoleum zostało zamienione w kaplicę szpitalną, a w 1961 r. poddano je gruntownej restauracji, przywracając mu pierwotny wygląd i funkcję¹³⁾. Drugim mauzoleum, którego architekturę możemy podziwiać do dzisiejszych czasów, jest wchodzący w skład muzuluńskiego kompleksu pielgrzymkowego grobowiec Gül Baby w Budzie. Obiekt ten został wzniesiony w latach 1543–1548 na cześć osmańskiego derwisza, poety i wojownika biorącego udział w wyprawach organizowanych przez Sulejmana Wspaniałego, który zginął w 1541 r. podczas oblężenia Budy (il. 7)¹⁴⁾. Po wyzwoleniu miasta spod okupacji tureckiej mauzoleum zostało zamienione na katolicką kaplicę. Jego obecny stan jest wynikiem szeregu prac renowacyjnych, finansowanych przez rząd turecki. Całość założenia została wzniesiona w formie prostokątnego dziedzińca, otoczonego z trzech stron kolumnadą podtrzymującą niewielkie zadaszenie. Jego centralne miejsce zajmuje mauzoleum – zbudowane na planie ośmioboku i nakryte lekko spłaszczoną kopułą, wspartą na pendentywach. Północną stronę dziedzińca zamyka parterowy, ceglany budynek, a po stronie zachodniej możemy zobaczyć białą alabastrową fontannę z bardzo długim, zakończonym kuliście basenem oraz zdobioną wielobarwną okładziną ceramiczną studnię.

Mówiąc o miejscach oddawania czci zmarłym lub stanowiących symboliczne naznaczenie ich spoczynku nie można również zapomnieć o cmentarzach, a raczej pojedynczych nagrobkach tureckich. Na terenach katolickich Europy Środkowej istnieją dwa miejsca, w których możemy zobaczyć charakterystyczne dla świata osmańskiego nagrobki. Pierwsze z nich to podnóże murów obronnych zamku w Budapeszcie. Widzimy tutaj szereg bardzo podobnych do siebie nagrobków przypominających osadzone na słupach turbany. Dwa zabytki tego typu istnieją również przy meczecie Paszy Jakováli Hassana w Pécs-u. Dawniej ich liczba była znacznie większa, co pozwalało na zapoznanie się z różnorodnością form usadowionych na ich szczytach turbanów, określających status społeczny osoby, na cześć której zostały ustawione, niestety miejsca w jakich się znajdują oraz brak jakiegokolwiek ochrony przyczyniają się do stopniowego znikania poszczególnych ich części.

¹³⁾ Zob. I. Genthon, op.cit., s. 423.

¹⁴⁾ Datowanie na podstawie pracy T. Baruckiego, *Architektura Węgier*, Kraków 1998, s. 9.

2. OBIEKTY UŻYTECZNOŚCI PUBLICZNEJ

Dziełami architektury osmańskiej, które w wyjątkowy sposób wpisały się w krajobraz kulturowy ośrodków katolickich Europy Środkowej i służą ich mieszkańcom do dzisiejszych czasów, są tureckie łaźnie. Z nielicznych zachowanych należy tutaj wymienić cztery łaźnie w Budzie, dwie w Egerze i jedną w Pécs-u. Niemalże wszystkie w XVIII–XIX w. zostały rozbudowane o dodatkowe pomieszczenia i baseny, a ich ośmioboczne calidaria stanowią jedynie jedną z wielu atrakcji turystycznych oraz oczywiście świadectwo historii tych budynków.

Turcy stosowali dwa podstawowe schematy budowy łaźni. Pierwszym z nich było drążenie ośmiobocznych basenów otoczonych ścianami z głębokimi niszami, tworzących podstawę dla półkolistej kopuły z gwiaździstymi świetlikami. Obiektem prezentującym ten typ architektoniczny jest m.in. zbudowana w latach 1566–1570, z inicjatywy Mustafy Sokollu i restaurowana w 1960 r. przez E. Pfanni-ego łaźnia Kiraly¹⁵⁾, której zarys mogliśmy już zaobserwować na południowym skraju mapy ukazującej Budę. Jej współczesna nazwa pochodzi od tłumaczonego na język węgierski nazwiska właściciela, sprawującego nad nią dozór od 1859 r. – Ferencza Königa (stąd też w wielu publikacjach łaźnia nazywana jest królewską). Bardzo podobny układ charakteryzuje zbudowaną w latach 1610–1617 łaźnię w Egerze, której pozostałości możemy zobaczyć w centralnej części nowoczesnego kompleksu basenowego. Drugi schemat architektoniczny, charakterystyczny dla łaźni wznoszonych na tych terenach jest bardzo podobny do poprzedniego, jednak pełne ściany zastąpiono tutaj szeregiem filarów podtrzymujących kopułę. Jeden z największych i najpiękniejszych obiektów tego typu stanowi kompleks łaźni Rudas, czy stanowiąca niemalże jego kopię, wzniesiona w 1860 r. łaźnia Rác. Oprócz hamam – ów użytkowanych do dzisiejszych czasów, na terenach Europy Środkowej istnieje jeszcze jeden obiekt, który został zachowany przez władze miejskie jako świadectwo historii i bogactwa kulturowego ich regionu, a funkcjonujący jedynie jako zabytek – ruina. Współczesny wygląd wzniesionej w XVI w. łaźni Paszy Memiego w Pécs-u, o której mowa, pozwala na podziwianie rozkładu trzech pomieszczeń, składających się na to założenie oraz niewielkich detali odrestaurowanych w 1979 r., których formy jednoznacznie wskazują na działalność w tym miejscu twórców osmańskich. Do elementów tego typu należą zdobione niewielkimi płycinami płytki, w których pierwotnie osadzone były kraniki doprowadzające wodę do wnętrza łaźni, a także dekorowane na narożach mukarnasami i centralnie umieszczoną płyciną

¹⁵⁾ Ibidem, s. 28.

wypełnioną prostą formą roślinną, kamienne zbiorniki, do których ta woda spływała. Tragiczny los spotkał również zbudowaną pod koniec XVI w. łaźnię sultańską w Egerze, dla której dopiero w 2006 r. opracowano plany obejmujące restaurację fragmentów istniejących oraz niemalże całkowite odtworzenie kubatury budynku, bowiem stan, w jakim znajduje się obecnie, całkowicie wyklucza jej udostępnianie. Ostatnim obiektem użyteczności publicznej jaki przetrwał do dzisiejszych czasów, jest wzniesiony w XVI w. w Szigetvár-ze, prostokątny budynek nakryty czterospadowym dachem, w którym dawniej mieściła się szkoła turecka. Niewielki rozmiar budowli oraz jego prosta forma nasuwa jednoznaczne stwierdzenie, że nie było to miejsce nauczania w typie medresy, stanowiącej odpowiednik europejskiego, teologicznego uniwersytetu, a jedynie szkoła gwarantująca podstawowe wykształcenie urodzonym tutaj muzułmańskim dzieciom.

Wszystkie wymienione przeze mnie przykłady, zarówno obiektów istniejących jak i tych, których architekturę możemy podziwiać jedynie dzięki zachowanym fotografiom, składają się na niezwykle obraz świadczący o obecności artystycznej Imperium Osmańskiego na ziemiach katolickich Europy Środkowej XVI i XVII w. Kopałowe meczety, smukłe minarety, kryte bazyliki i wszechobecne łaźnie wprowadzały do ośrodków europejskich nutę orientalizmu. To właśnie one decydowały o niepowtarzalnym charakterze ośrodków, które w wyniku przekształceń dokonywanych przez okupantów tureckich stawały się niemalże kopiami miast znajdujących się po drugiej stronie Bosforu.

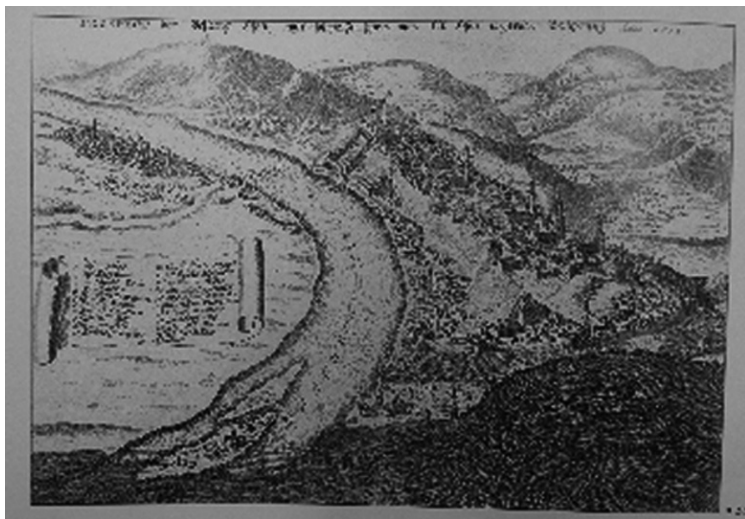
SUMMARY

Ewa Marcinkowska

EVIDENCE OF THE ARTISTIC PRESENCE OF THE OTTOMAN EMPIRE IN HUNGARY

Taking Ottoman art into consideration, attention has been being paid to the greatest cultural centres and the most noteworthy Turkish constructions, which were built on the territory of the present Republic of Turkey. Although it has been forgotten that during the Middle Ages and the Modern Period the influence of the Ottoman Empire reached much farther, artistic evidence can be found even in Central Europe. On the continent of Europe, the Ottoman borders covered the whole of the Balkans, the northern coast of The Black Sea, most of Hungary and a part of Poland. These areas constituted merely

one-fourth of the whole Ottoman Empire. Should one be interested in analysing the buildings in these territories, it is necessary to narrow one's area of interests. In the face of innovativeness and the lack of sufficient references providing essential information about Ottoman works of art located in the territory of Europe, I had to choose the country which, in 2008, was going to be my research journey destination. Owing to its geographical and cultural proximity, I limited my choice to the territory of Catholic Central Europe. Specifically, I visited Hungary which was occupied for 158 years and the region of Podolia (27 years). During the Ottoman reign over these areas, the era of the greatest development of might and art of the Ottoman Empire took place (16th and 17th century). In addition to this, the subject of this article is not only connected with showing works of art resulting from the Osmanian Empire's activities but also to try to investigate their artistic value against the constructions created in the territory of the "actual" Empire.

Il. 1. Widok Budy i Pesztu, 1684, miedzioryt, 27,5 x 39 cm, (*Wojna i pokój: skarby sztuki tureckiej ze zbiorów polskich od XV do XIX wieku. Wystawa zorganizowana przez Muzeum Narodowe w Warszawie, Warszawa 25 lutego – 3 maja 2000 r.* [aut. not katalogowych Z. Abrahamowicz], il. 53.)

Il. 2. Meczet na starym zamku w Budapeszcie, fotografia z 1896 r., (*Ungarn zur Zeit des Millennium. Ein Album mit zeitgenössischen Fotografien*, Budapest 1996, s. 147.)

Il. 3. Dawny meczet Paszy Gazi Kasima w Pécs-u. Obecnie kościół katolicki, fot. E. Marcinkowska.

Il. 4. Meczet Jakováli Hassana Paszy w Pécs-u, fot. E. Marcinkowska.

Il. 5. Dekoracyjne wnętrze meczetu Jakováli Hassana Paszy w Pécs-u, fot. E. Marcinkowska.

Il. 6. Podstawa galerii minaretu w Egerze, fot. E. Marcinkowska.

Il. 7. Kompleks grobowy Gül Baby w Budapeszcie, fot. E. Marcinkowska.

